ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

NOMODDIY AKTIVLAR HISOBI

M.O. Qo‘ziyeva
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti,
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi asissistenti
Raximberdiyeva Nozila
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti,
“Bank moliya xizmatlari” fakulteti talabasi
Mardonova Gulsevar
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti,
“Bank moliya xizmatlari” fakulteti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24073480

Annotatsiya: Ushbu maqolada nomoddiy aktivlarning buxgalteriya hisobidagi iqtisodiy mohiyati, ularni tan olish, baholash, amortizatsiya qilish va moliyaviy hisobotda aks ettirish masalalari o‘rganilgan. Tadqiqot “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonun, 7-son BHMSning 2024-yildagi tahriri hamda IAS 38 va IAS 36 xalqaro standartlari talablariga asoslangan. Me’yoriy hujjatlarni o‘rganish, taqqoslash, guruhlash va amaliy hisob-kitob usullaridan foydalanildi. Shartli misolda 120 mln so‘mlik dasturiy ta’minot uchun yillik amortizatsiya 24 mln so‘m, 2 yil yakunida jamg‘arilgan amortizatsiya 48 mln so‘m, qoldiq qiymat 72 mln so‘m ekani aniqlandi. Milliy va xalqaro standartlar o‘rtasidagi farqlar ko‘rsatilib, ichki nazorat, baholash, qadrsizlanish hisobi va raqamlashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: nomoddiy aktivlar, buxgalteriya hisobi, tan olish, baholash, amortizatsiya, qadrsizlanish, 7-son BHMS, IAS 38, dasturiy ta’minot, moliyaviy hisobot.

Kirish

Bugungi kunda korxonalarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi nafaqat bino, uskuna va boshqa moddiy boyliklarga, balki nomoddiy aktivlarga ham bog‘liq. Dasturiy ta’minot, patent, litsenziya, tovar belgisi va ma’lumotlar bazasi shular jumlasidandir. Nomoddiy aktivlar jismoniy ko‘rinishga ega bo‘lmasa ham, korxonaga uzoq vaqt davomida daromad keltirishi va ayrim xarajatlarni kamaytirishga yordam berishi mumkin. Shu sababli ularni korxona faoliyatida to‘g‘ri hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Iqtisodchi olim B. Lev ham o‘z tadqiqotlarida nomoddiy aktivlarning korxona faoliyati va bozor qiymatiga ta’sirini o‘rgangan. Uning fikricha, moliyaviy hisobotlarda bunday aktivlar to‘g‘risidagi ma’lumotlar yetarli darajada aks ettirilmaydi. Bu esa nomoddiy aktivlar hisobini yanada takomillashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbekistonda nomoddiy aktivlar hisobi «Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida»gi Qonun [1] hamda 7-son BHMS “Nomoddiy aktivlar” [2] asosida yuritiladi. Ushbu standartning yangi tahriri 2024-yil 14-iyundagi 134-son buyruq bilan tasdiqlangan. Shuningdek, 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son qarorga [4] muvofiq ayrim yirik tashkilotlar, jumladan, aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari va sug‘urta tashkilotlari moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga (MHXS) o‘tishi belgilangan. Natijada korxonalarda nomoddiy aktivlarni hisobga olishda milliy va xalqaro standartlardan foydalanish holatlari yuzaga kelmoqda. Bu esa aktivlarni dastlabki baholash, amortizatsiya hisoblash, foydali xizmat muddatini belgilash va ularning qiymatini qayta ko‘rib chiqish kabi masalalarni to‘g‘ri hal etishni talab qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi nomoddiy aktivlar hisobini o‘rganish, ularni hisobga olishning milliy va xalqaro standartlardagi xususiyatlarini taqqoslash hamda amortizatsiya usullarining hisob natijalariga

ta’sirini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun 7-son BHMS va IAS 38 xalqaro standarti o‘rganildi, nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblash usullari ko‘rib chiqildi hamda to‘g‘ri chiziqli va kamayuvchi qoldiq usullari shartli misol asosida taqqoslandi. Shuningdek, nomoddiy aktivlar hisobida uchraydigan ayrim muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish va hisobni takomillashtirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqildi.

Adabiyotlar sharhi

Nomoddiy aktivlar hisobi bo‘yicha ilmiy qarashlar ikki yo‘nalishda rivojlangan: xorijiy tadqiqotlarda asosan nomoddiy resurslar haqidagi axborotning investorlar uchun foydaliligi o‘rganilgan, mahalliy ishlarda esa milliy standartlarni xalqaro standartlarga moslashtirish masalasi ustun turadi.

B. Lev va P. Zarowin [8] 1977-1997-yillar ma’lumotlari asosida moliyaviy hisobot axborotining foydaliligi pasayganini va bu pasayish korxonalardagi o‘zgarishlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan; “The Boundaries of Financial Reporting and How to Extend Them” maqolasi (Journal of Accounting Research, 1999) innovatsion faoliyatni hisobda aks ettirish masalasini ham ko‘rib chiqadi. Lev o‘zining 2001-yildagi “Intangibles: Management, Measurement, and Reporting” kitobida nomoddiy resurslar bo‘yicha axborot kamchiliklarini tahlil qilib, hisobot oshkorligini yaxshilash tavsiyalarini bergan [7]. D. Aboody va B. Lev [9] dasturiy ta’minot xarajatlarini kapitallashtirish ma’lumotlari bilan aksiyalar narxi va keyingi davr foydasi o‘rtasida bog‘liqlik borligini aniqlagan; bu dasturiy ta’minotni aktiv sifatida tan olish investorlar uchun ahamiyatli bo‘lishi mumkinligini bildiradi. H. Stolowy va A. Jeny-Cazavan [10] 21 ta milliy va 2 ta xalqaro standartni solishtirib, nomoddiy aktivlar bo‘yicha qoidalar mamlakatlarda sezilarli farq qilishini ko‘rsatgan.

Mahalliy tadqiqotlarda 7-son BHMS bilan xalqaro standartlar o‘rtasidagi farqlar tahlil qilingan. U.Y. Rozmatova [11] “Xalqaro standartlar asosida nomoddiy aktivlar hisobini takomillashtirish” maqolasida (International Finance & Accounting jurnali, 2026, 2-son) foydali xizmat muddatini aniqlab bo‘lmaydigan aktivlar uchun standartda besh yillik me’yor belgilanganini ko‘rsatib, bunday muddatni har yili qayta ko‘rib chiqishni taklif qilgan va moliyaviy natijalar hisobotiga “Aktivlarni qadrsizlanishidan zararlar” moddasini kiritishni tavsiya etgan. Maqolada N. Rizayevning balansga “Amortizatsiyalanuvchi aktivlar” nomli ilova kiritish g‘oyasi ham keltirilgan. D.D. Xudoyqulova [12] 38-son MHXS bilan 7- va 11-son BHMS o‘rtasidagi farqlarni identifikatsiya mezoni, qayta baholash, ichki yaratilgan aktivlarni kapitallashtirish va qadrsizlanish testi bo‘yicha tizimlashtirib, qadrsizlanish testi metodikasi va raqamli aktivlar hisobini joriy etishni taklif qilgan; maqolada A. Xudoykulov (mustaqil baholovchilarni jalb qilish) va S. Qodirovning (nomoddiy aktivlardan foydalanish samaradorligini baholash ko‘rsatkichlari) qarashlari ham sharhlanadi.

Qarashlarni solishtirsak, umumiy jihat shuki, mualliflarning barchasi ichki yaratilgan aktivlar, ishonchli baholash va hisobotda oshkor qilish masalalarini muhim deb biladi. Farqi shundaki, xorijiy ishlar investorlar qarori va bozor qiymati nuqtayi nazaridan empirik xarakterga ega, mahalliy ishlar esa me’yoriy taqqoslash va takliflarga yo‘naltirilgan. Shuni ham qayd etish kerakki, [12] dagi qiyosiy jadvalda 7-son BHMS manbasi sifatida 2005-yildagi tahrir ko‘rsatilgan, joriy tahrirda esa identifikatsiya mezoni (6- va 7-bandlar) va qayta baholash (29–35-bandlar) alohida bayon etilgan [2]. Demak, tan olish, amortizatsiya va qadrsizlanish masalalarini amaldagi tahrir asosida qayta ko‘rib chiqish va hisob-kitob bilan asoslash zarur. Shu sababli maqolada 7-son BHMS (2024) hamda IAS 38 va IAS 36 talablari taqqoslanib, amortizatsiya usulini tanlashning hisobot ko‘rsatkichlariga ta’siri shartli misolda hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tizimli tahlil usuli nomoddiy aktivlar hisobi zanjirini – tan olish, baholash, amortizatsiya, hisobotda aks ettirish – yaxlit ko‘rib chiqishda qo‘llandi. Me’yoriy-huquqiy hujjatlarni o‘rganish usuli hujjatlarning joriy holatini aniqlash uchun ishlatildi: masalan, 7-son BHMSning 17-bandi 2025-yil 11-fevralda ro‘yxatga olingan 3607-son buyruq bilan o‘zgartirilgani aniqlandi [2]. Taqqoslash usuli va xalqaro standartlar (IAS 38, IAS 36) asosida taqqoslash 6.1-bo‘limda tan olish va baholashni, 6.4-bo‘limda milliy va xalqaro talablar farqini yoritishda qo‘llandi. Guruhlash usuli nomoddiy aktivlar turlarini va amaliy muammolarni toifalarga ajratishda ishlatildi.

Iqtisodiy-statistik tahlil va amaliy hisob-kitob usullari 6.2–6.3-bo‘limlarda amortizatsiya summalari, jamg‘arilgan amortizatsiya va qoldiq qiymat dinamikasini aniqlashda qo‘llandi; hisob-kitoblar Microsoft Excel dasturida formulalar bilan bajarildi. Milliy statistika qo‘mitasining statistika hisobotida intellektual mulk obyektlariga investitsiyalar alohida ko‘rsatkich sifatida yuritilsa-da [13], korxonalar kesimida nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati va amortizatsiyasi bo‘yicha taqqoslanadigan ochiq qatorlar o‘rganilgan manbalarda topilmadi. Shuning uchun jadval va diagrammalar shartli misol asosida tuzildi va ular rasmiy statistika sifatida talqin qilinmaydi.

Tahlil va natijalar

Nomoddiy aktivlar hisobi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonun (O‘RQ-404, 2016-yil 13-aprel) [1], 7-son BHMS (Adliya vazirligida 2024-yil 9-avgustda 3547-son bilan ro‘yxatga olingan; 2005-yilda 1485-son bilan ro‘yxatga olingan tahrir o‘z kuchini yo‘qotgan) [2] hamda ilmiy-tadqiqot xarajatlarini tartibga soluvchi 11-son BHMS (ro‘yxat raqami 3535, 2024-yil 25-iyul) [3] asosida yuritiladi. Standart byudjet tashkilotlari, banklar va nobank kredit tashkilotlaridan tashqari barcha yuridik shaxslarga tatbiq etiladi (2, 2-band). MHXS bo‘yicha hisobot tuzuvchi tashkilotlar [4] uchun IAS 38 [5] va IAS 36 [6] qo‘llanadi.

Nomoddiy aktivlarni tan olish va baholash

Nomoddiy aktivlar moddiy aktivlardan jismoniy shaklga ega emasligi, qiymati huquq va hujjatlar bilan tasdiqlanishi hamda foydali xizmat muddatining ko‘pincha patent yoki guvohnomaning amal qilish muddati bilan cheklanishi bilan farq qiladi (2, 47-band). 7-son BHMS nomoddiy aktivlarga ixtiro, sanoat namunasi va foydali modelga, dasturlar va ma’lumotlar bazasiga, integral mikrosxemalar topologiyasiga, tovar belgisi va xizmat ko‘rsatish belgisiga bo‘lgan mutlaq huquqlarni, seleksiya yutuqlarini, gudvillni, tabiiy resurslar va yer uchastkasidan foydalanish huquqini kiritadi (2, 10-band). Ro‘yxat yopiq emas: boshqa obyektlar ham barcha tan olish shartlariga javob bersa, nomoddiy aktiv hisoblanadi.

7-son BHMSga ko‘ra, aktiv nomoddiy aktiv sifatida tan olinishi uchun bir vaqtning o‘zida quyidagilarga javob berishi kerak: moddiy-ashyoviy tuzilishga ega bo‘lmasligi; 12 oydan ortiq foydalanilishi; bir birlik qiymati bazaviy hisoblash miqdorining kamida 50 baravariga teng bo‘lishi (rahbar kamroq chegara belgilashi mumkin); qayta sotishga mo‘ljallanmaganligi; huquqni tasdiqlovchi hujjatlarning mavjudligi; identifikatsiya qilish imkoniyati (2, 6-band). IAS 38 esa tan olishni ta’rif (identifikatsiya, nazorat va kelgusi iqtisodiy naf) hamda ikki mezon – iqtisodiy naf olish ehtimoli va tannarxni ishonchli baholash imkoniyati – orqali belgilaydi [5]. Ya’ni xalqaro standart yagona miqdoriy chegara qo‘ymaydi, milliy standart esa bunday chegarani kiritgan.

Identifikatsiya qilish imkoniyati aktiv ajraladigan (sotish, litsenziyalash, ijaraga berish mumkin) bo‘lsa yoki shartnoma yoxud boshqa yuridik huquqdan kelib chiqsa mavjud bo‘ladi (2, 7-band); IAS 38 ham xuddi shunday yondashadi [5]. Nazorat korxonaning aktivdan olinadigan naflarni o‘zi olishi va boshqalarning kirishini cheklash huquqini bildiradi: masalan, xodimlarning malakasi egalaridan

ajralmasligi sababli nomoddiy aktivga kiritilmaydi (2, 11-band). Kelgusi iqtisodiy naf standartda aktiv daromadni ko‘paytirishi yoki xarajatlarni kamaytirishi isbotlanganda mavjud deb hisoblanadi (2, 8-band).

Alohida sotib olingan aktivlar xarid shartnomasi, to‘langan summa, bojlar va ro‘yxatdan o‘tkazish yig‘imlari kabi hujjatlashtirilgan xarajatlar bo‘yicha boshlang‘ich qiymatda hisobga olinadi; bank komissiyasi va valyuta konvertatsiyasi xarajatlari qiymatga kiritilmaydi (2, 14–15-bandlar). Korxona ichida yaratilgan aktivning qiymati 11-son BHMS bo‘yicha aniqlangan ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik xarajatlari bilan belgilanadi, o‘zi yaratgan gudvill (goodwill – firma obro‘si) esa aktiv sifatida tan olinmaydi (2, 16- va 63-bandlar). IAS 38 bu holatda tadqiqot bosqichi xarajatlarini davr xarajati deb, ishlanma bosqichi xarajatlarini esa belgilangan shartlar bajarilgandagina kapitallashtirish mumkinligini, ichki yaratilgan brend va mijozlar ro‘yxatini aktiv sifatida tan olmaslikni belgilaydi [5]. Dastlabki tan olingandan so‘ng aktiv jamg‘arilgan amortizatsiya chiqarilgan boshlang‘ich qiymat bo‘yicha yoki muqobil usul – qayta baholangan qiymat bo‘yicha aks ettiriladi, tanlangan usul hisob siyosatida ko‘rsatilishi shart (2, 26-band). IAS 38 qayta baholashga faqat faol bozor (active market) mavjud bo‘lgan kamdan-kam holatlarda yo‘l qo‘yadi [5].

Moliyaviy hisobotda nomoddiy aktivlar balansda qoldiq (balans) qiymati, ya’ni boshlang‘ich qiymat bilan jamg‘arilgan amortizatsiya farqi bo‘yicha ko‘rsatiladi (2, 5-band). Izohlarda foydali xizmat muddatlari, amortizatsiya usullari, davr boshi va oxiridagi balans qiymati hamda jamg‘arilgan amortizatsiya, kelib tushishi va chiqib ketishi natijasidagi o‘zgarishlar va korxonaning o‘zi yaratgan aktivlarning balans qiymati yoritiladi; qayta baholashda esa joriy qiymatni aniqlash asosi va qayta baholash sanasi ko‘rsatiladi (2, 72–75-bandlar). IAS 38 ham har bir sinf bo‘yicha xizmat muddati, amortizatsiya usuli, yalpi balans qiymati va jamg‘arilgan amortizatsiyani oshkor etishni talab qiladi [5, 11]. Nomoddiy aktiv tugatish, sotish, ayirboshlash, tekinga berish yoki ustav kapitaliga hissa sifatida berish natijasida balansdan chiqariladi; chiqib ketishdan foyda yoki zarar tushum bilan qoldiq qiymat o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi (2, 67–68-bandlar).

Amortizatsiya usullari, formulalar va hisob-kitob

Amortizatsiya – nomoddiy aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini foydali xizmat muddati (useful life) davomida xarajatlarga tizimli taqsimlashdir (2, 5- va 40-bandlar). Foydali xizmat muddati aktiv qabul qilinayotganda patent yoki guvohnomaning amal qilish muddati va korxona naf olishni mo‘ljallagan davrdan kelib chiqib belgilanadi; muddatni aniqlab bo‘lmasa, amortizatsiya me’yori besh yil hisobida olinadi (2, 47-band). Hisoblash obyekt qabul qilingan oydan keyingi oyning 1-sanasidan boshlanadi, muddat va usul esa har yil oxirida qayta ko‘rib chiqiladi (2, 41- va 56-bandlar). IAS 38 foydali xizmat muddati noaniq (indefinite) aktivlarni amortizatsiya qilmay, har yili qadrsizlanishga (impairment) tekshirishni talab etadi [5, 6].

7-son BHMS bir maromli (to‘g‘ri chiziqli), ishlab chiqarish (bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib) hamda jadallashtirilgan usullarni – ikki baravar me’yor bilan qoldiqni kamaytirish va yillar yig‘indisi usullarini – nazarda tutadi (2, 48–51-bandlar). IAS 38 ham to‘g‘ri chiziqli, kamayuvchi qoldiq (diminishing balance) va ishlab chiqarish birliklari usullarini beradi, usul iqtisodiy naf iste’moli tarzini aks ettirishi kerak [5]. To‘g‘ri chiziqli usulda yillik amortizatsiya quyidagicha hisoblanadi (2, 48-band):

$$A = (B - Q) / T \quad (1)$$

Bu yerda: A – yillik amortizatsiya summasi (mln so‘m); B – nomoddiy aktivning boshlang‘ich qiymati (mln so‘m); Q – tugatish qiymati (mln so‘m); T – foydali xizmat muddati (yil); (B − Q) – amortizatsiyalanadigan qiymat (2, 5-band). Oylik summa yillik summaning o‘n ikkidan biri sifatida olinadi (2, 52-band) (2). Jamg‘arilgan amortizatsiya J_n (3) va qoldiq (balans) qiymat R_n (4) n yil yakunida aniqlanadi: n – foydalanilgan to‘liq yillar soni, R_n – boshlang‘ich qiymat bilan jamg‘arilgan amortizatsiya

farqi (2, 5-band). Kamayuvchi qoldiq usulida (5) k-yil amortizatsiyasi A_k yil boshidagi qoldiq qiymat R_{k-1} ni ikki baravar me'yor N ga ko'paytirib topiladi, bunda tugatish qiymati boshlang'ich qiymatdan chegirilmaydi (2, 50-band).

$$A_{oy} = A / 12 \quad (2)$$

$$J_n = A \times n \quad (3)$$

$$R_n = B - J_n \quad (4)$$

$$A_k = R_{k-1} \times N,\ N = 2 / T \quad (5)$$

Hisob-kitobni ko'rsatish uchun shartli misol tuzildi (bu real korxona ma'lumoti emas): korxona dasturiy ta'minotni 120 mln so'mga sotib olib dekabr oyida balansga qabul qilgan, tugatish qiymati 0 so'm, foydali xizmat muddati 5 yil. Hisoblash 1-yanvardan, ya'ni qabul qilingan oydan keyingi oyning 1-sanasidan boshlanadi (2, 41-band); muddat oxirida sotib olish haqida uchinchi tarafning bitimi bo'lmagani uchun tugatish qiymati nolga teng deb olindi (2, 58-band).

Hisob-kitob ketma-ketligi:

1) Yillik amortizatsiya: $A = (120 - 0) / 5 = 24$ mln so'm.

2) Oylik amortizatsiya: $A_{oy} = 24 / 12 = 2$ mln so'm.

3) 2 yil yakunida jamg'arilgan amortizatsiya: $J_2 = 24 \times 2 = 48$ mln so'm.

4) 2 yil yakunidagi qoldiq qiymat: $R_2 = 120 - 48 = 72$ mln so'm.

5) Kamayuvchi qoldiq usulida: $N = 2 / 5 = 0{,}40$; $A_1 = 120 \times 0{,}40 = 48{,}00$; $A_2 = (120 - 48) \times 0{,}40 = 28{,}80$; $R_2 = 72 - 28{,}80 = 43{,}20$ mln so'm.

Hisob-kitob natijalari 1-jadvalda, ularning ustunli va chiziqli diagrammalari 1- va 2-rasmlarda keltirilgan.

1-jadval

Dasturiy ta'minot amortizatsiyasi va qoldiq qiymati dinamikasi (shartli hisob-kitob, mln so'm)

Davr (yil oxiriga)	Yillik amortizatsiya (to'g'ri chiziqli)	Jamg'arilgan amortizatsiya (to'g'ri chiziqli)	Qoldiq qiymat (to'g'ri chiziqli)	Yillik amortizatsiya (kamayuvchi qoldiq)	Qoldiq qiymat (kamayuvchi qoldiq)
0-yil	0,00	0,00	120,00	0,00	120,00
1-yil	24,00	24,00	96,00	48,00	72,00
2-yil	24,00	48,00	72,00	28,80	43,20
3-yil	24,00	72,00	48,00	17,28	25,92
4-yil	24,00	96,00	24,00	10,37	15,55
5-yil	24,00	120,00	0,00	6,22	9,33
Jami (1–5-yil)	120,00	–	–	110,67	–

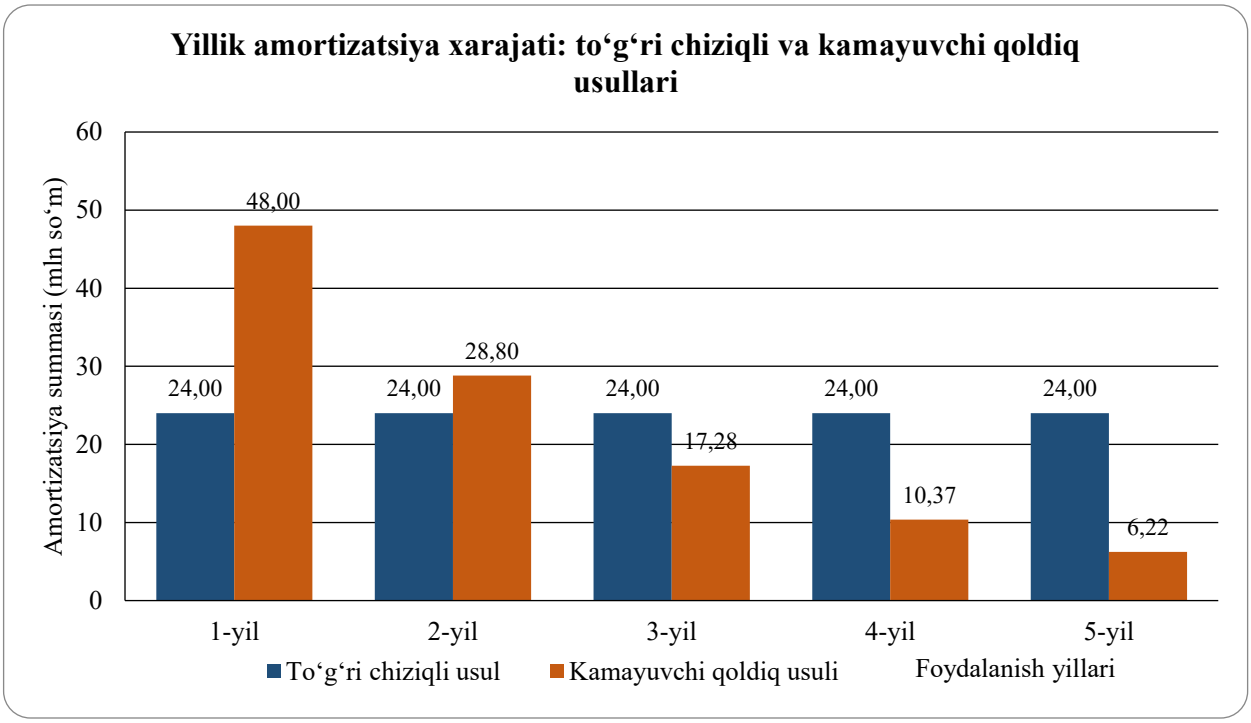
1-jadvalda qiymati 120 mln so'm bo'lgan dasturiy ta'minotning 5 yil davomida amortizatsiya hisoblash natijalari ikki xil usulda taqqoslangan. To'g'ri chiziqli usulda aktiv qiymati foydalanish muddati davomida teng taqsimlanadi va har yili 24 mln so'mdan amortizatsiya hisoblanadi. Natijada qoldiq qiymat har yili bir xil miqdorda kamayib, beshinchi yil oxirida nolga teng bo'ladi. Ushbu usulning qulayligi amortizatsiya xarajatlari oldindan aniq bo'lishi va yillar davomida o'zgarmasligidir.

Kamayuvchi qoldiq usulida esa amortizatsiya summasi har yili aktivning qolgan qiymatidan kelib chiqib hisoblanadi. Shu sababli birinchi yilda 48 mln so‘m amortizatsiya ajratilgan bo‘lsa, ikkinchi yilda 28,8 mln so‘m, uchinchi yilda 17,28 mln so‘m va keyingi yillarda yanada kam miqdorda amortizatsiya hisoblanadi. Bu usulda xarajatlarning katta qismi dastlabki yillarga to‘g‘ri keladi. Beshinchi yil yakunida aktivning 9,33 mln so‘m qoldiq qiymati saqlanib qoladi. Demak, ushbu usulda dasturiy ta’minot qiymati besh yil ichida to‘liq amortizatsiya qilinmaydi.

Ikki usulni taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, amortizatsiya usulini tanlash korxonaning yillik xarajatlari va moliyaviy natijalariga ta’sir qiladi. To‘g‘ri chiziqli usul xarajatlarni barcha yillarga teng taqsimlash imkonini bersa, kamayuvchi qoldiq usuli dastlabki yillarda ko‘proq amortizatsiya hisoblashga yordam beradi. Shuning uchun usul tanlashda nomoddiy aktivdan olinadigan iqtisodiy nafning yillar davomida qanday o‘zgarishi hisobga olinishi kerak. Bu orqali korxona nomoddiy aktivlar qiymatini yanada to‘g‘ri aks ettirishi va moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini oshirishi mumkin.

1-rasm. Yillik amortizatsiya xarajati: to‘g‘ri chiziqli va kamayuvchi qoldiq usullari (mln so‘m)

Korxona asosiy vositalari bo‘yicha amortizatsiya xarajatlarini hisoblashning to‘g‘ri chiziqli va

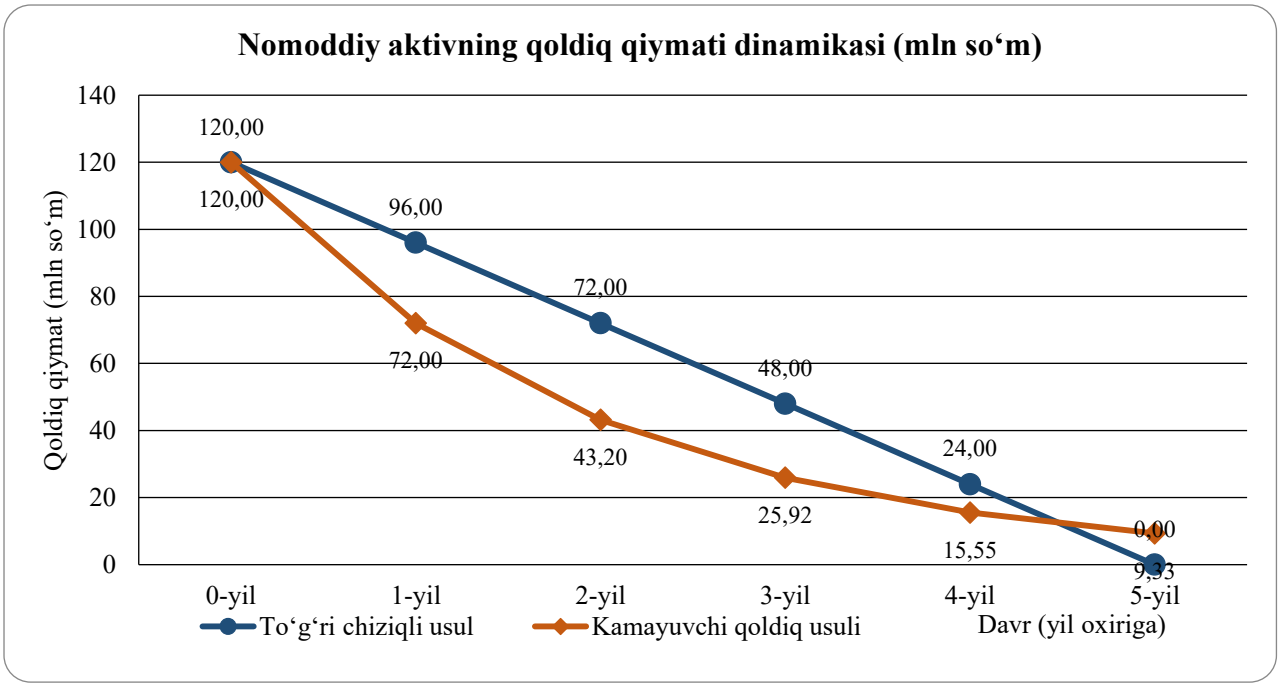

kamayuvchi qoldiq usullari o‘ziga xos iqtisodiy xususiyatlari hamda xarajatlarni davrlar bo‘yicha taqsimlash mexanizmi bilan farqlanadi. To‘g‘ri chiziqli usulda amortizatsiya summasi foydalanish davrining barcha yillarida bir xil miqdorda, ya’ni 24,0 mln so‘mni tashkil etadi. Mazkur usulning asosiy xususiyati amortizatsiya xarajatlarining yillar davomida teng taqsimlanishi bo‘lib, bu korxona xarajatlarini oldindan rejalashtirish, mahsulot tannarxini aniqlash hamda moliyaviy natijalarni prognozlashda muayyan barqarorlikni ta’minlaydi. Kamayuvchi qoldiq usulida esa amortizatsiya summasi dastlabki yillarda yuqori bo‘lib, keyingi yillarda izchil kamayib boradi. Xususan, birinchi yilda 48,0 mln so‘m, ikkinchi yilda 28,8 mln so‘m, uchinchi yilda 17,28 mln so‘m, to‘rtinchi yilda 10,37 mln so‘m va beshinchi yilda 6,22 mln so‘m amortizatsiya xarajati hisoblangan. Ushbu ko‘rsatkichlar kamayuvchi qoldiq usulida amortizatsiya xarajatlarining asosiy qismi foydalanishning dastlabki davrlariga to‘g‘ri kelishini yaqqol namoyon etadi.

Mazkur ikki usulning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, amortizatsiya hisoblash usulini tanlash korxonaning moliyaviy natijalari, ishlab chiqarish xarajatlari va asosiy vositalardan foydalanish

samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. To‘g‘ri chiziqli usulda besh yil davomida jami 120,0 mln so‘m amortizatsiya xarajati teng taqsimlangan bo‘lsa, kamayuvchi qoldiq usulida xarajatlarning asosiy qismi dastlabki yillarda tan olinadi. Bu holat, ayniqsa, texnologik jihatdan tez eskiradigan, dastlabki yillarda yuqori unumdorlik bilan ishlaydigan yoki iqtisodiy naf keltirish salohiyati vaqt o‘tishi bilan kamayib boradigan asosiy vositalar uchun kamayuvchi qoldiq usulining iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Aksincha, asosiy vositadan foydalanish davomida iqtisodiy naf bir maromda olinadigan holatlarda to‘g‘ri chiziqli usul korxona uchun qulay hisoblanadi. Demak, amortizatsiya usulini tanlashda hisob-kitoblarning soddaligi bilan bir qatorda asosiy vositaning texnik holati, ma’naviy va jismoniy eskirish darajasi, undan kutilayotgan iqtisodiy naf hamda korxonaning uzoq muddatli moliyaviy strategiyasini ham inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

2-rasm.

Nomoddiy aktivning qoldiq qiymati dinamikasi (mln so‘m)

Nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati dinamikasi amortizatsiya hisoblash usullariga qarab turlicha shakllanishini ko‘rsatadi. To‘g‘ri chiziqli usulda aktivning boshlang‘ich qiymati 120,0 mln so‘mni tashkil etib, har yili 24,0 mln so‘mdan amortizatsiya hisoblanishi natijasida uning qoldiq qiymati bosqichma-bosqich kamayib boradi. Jumladan, birinchi yil yakunida 96,0 mln so‘m, ikkinchi yilda 72,0 mln so‘m, uchinchi yilda 48,0 mln so‘m, to‘rtinchi yilda 24,0 mln so‘m va beshinchi yil yakunida nol qiymatni tashkil etadi. Kamayuvchi qoldiq usulida esa nomoddiy aktiv qiymatining kamayishi dastlabki yillarda jadalroq kechadi. Xususan, aktivning qoldiq qiymati birinchi yil yakunida 72,0 mln so‘mga, ikkinchi yilda 43,2 mln so‘mga, uchinchi yilda 25,92 mln so‘mga, to‘rtinchi yilda 15,55 mln so‘mga va beshinchi yilda 9,33 mln so‘mga teng bo‘ladi. Bu esa kamayuvchi qoldiq usulida amortizatsiya xarajatlarining asosiy qismi aktivdan foydalanishning dastlabki yillarida hisobga olinishini va uning balans qiymati tezroq pasayishini anglatadi.

Keltirilgan ko‘rsatkichlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, amortizatsiya hisoblash usulini tanlash nomoddiy aktivlarning balans qiymati dinamikasi, korxona aktivlari tarkibi hamda moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. To‘g‘ri chiziqli usul aktiv qiymatini butun foydali xizmat muddati davomida bir maromda xarajatlarga o‘tkazish imkonini berib, moliyaviy natijalarning nisbatan barqaror shakllanishiga xizmat qiladi. Kamayuvchi qoldiq usuli esa nomoddiy aktivlardan olinadigan iqtisodiy naf dastlabki yillarda yuqori bo‘lib, keyingi davrlarda pasayib boradigan holatlarda samaraliroq

hisoblanadi. Ayniqsa, dasturiy ta’minotlar, axborot texnologiyalari, litsenziyalar va tezkor texnologik o‘zgarishlarga bog‘liq boshqa nomoddiy aktivlar qiymatini baholashda ushbu jihat muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, nomoddiy aktivlar amortizatsiyasini hisoblashda ularning iqtisodiy xususiyatlari, foydali xizmat muddati va kelgusida keltiradigan iqtisodiy nafini hisobga olish asosida tegishli usulni tanlash korxonaning moliyaviy hisobotlari ishonchliligini hamda aktivlar qiymatining haqqoniy aks ettirilishini ta’minlashga yordam beradi.

Nomoddiy aktivlar hisobining amaliy muammolari

Qiymatni aniqlash. Korxona xorijiy dasturiy ta’minot litsenziyasini xorijiy valyutada sotib olib, haqning bir qismini oldindan to‘lasa, avans qismi to‘lov sanasidagi, qolgan qismi esa sotib olish sanasidagi Markaziy bank kursi bo‘yicha so‘mga o‘tkaziladi (2, 17-band). Bank komissiyasi va konvertatsiya xarajatlari boshlang‘ich qiymatga kiritilmaydi, ular davr xarajati bo‘ladi (2, 15-band); bu xarajatlarni aktiv qiymatiga qo‘shib yuborish xatosi yuz berishi mumkin. Bir shartnoma bilan ERP dasturi, o‘rnatish xizmati va ma’lumotlar bazasi sotib olinsa, umumiy summa har bir obyektning joriy qiymatiga mutanosib taqsimlanadi (2, 24-band); dasturiy ta’minot asosiy vositaning ajralmas qismi bo‘lsa, u moddiy aktiv bilan birga hisobga olinadi (2, 11-band).

Ichki yaratilgan resurslar. Korxona o‘z xodimlari bilan mobil ilova yaratsa, ish haqi va server xarajatlarini aktivga kiritish uchun xarajatlar ishonchli o‘lchanishi va aktivga mutlaq huquqni tasdiqlovchi hujjat mavjud bo‘lishi talab qilinadi (2, 6-band). Aks holda xarajatlar sodir bo‘lgan davrda xarajat sifatida tan olinadi va keyinchalik aktivga qaytarilmaydi (2, 36–37-bandlar). Ichki yaratilgan brend ham alohida aktiv bo‘lmaydi: marketing xarajatlari aktiv ta’rifiga javob bermasa davr xarajati hisoblanadi (2, 36-band), ichki gudvill tan olinmaydi (2, 63-band; 5).

Foydali xizmat muddati, amortizatsiya va qadrsizlanish. Litsenziya 4 yilga berilgan, ammo korxona faoliyatini 3 yildan keyin yakunlashni rejalashtirgan bo‘lsa, foydali xizmat muddati 3 yil deb olinadi [11]; huquqiy va iqtisodiy omillardan qisqasi tanlanadi (2, 47-band). Muddatni aniqlab bo‘lmaydigan aktivlarga besh yillik me’yor qo‘llanishi muddatni qayta ko‘rib chiqmaslikka olib kelishi mumkin, shu sababli [11] yillik qayta ko‘rib chiqishni taklif qiladi. Amortizatsiyani qabul qilingan oyning o‘zida emas, keyingi oydan boshlash va yil oxirida muddat hamda usulni tekshirish talablari (2, 41- va 56-bandlar) e’tibordan chetda qolishi mumkin. IAS 36 esa balans qiymati qoplanadigan qiymat (recoverable amount) dan oshsa zarar tan olinishini, noaniq muddatli yoki hali foydalanishga topshirilmagan aktivlar yiliga bir marta tekshirilishini talab qiladi [6]; 7-son BHMS matnida bunday test alohida tartib sifatida berilmagan [2], shuning uchun eskirgan dasturiy ta’minot balansda to‘liq qiymatida qolib ketishi mumkin.

Hujjatlashtirish, ichki nazorat va standartlar farqi. 7-son BHMS nomoddiy aktivlarni kamida ikki yilda bir marta inventarizatsiya qilishni talab qiladi (2, 69-band), foydali xizmat muddati esa har yili qayta ko‘riladi (2, 56-band); bu ikki jarayon bog‘lanmasa, hujjatlar (patent, litsenziya, shartnoma) va hisob ma’lumotlari mos kelmay qolishi mumkin. MHXS bo‘yicha hisobot tuzuvchi tashkilotlar [4] uchun BHMS va IAS 38 farqlari – noaniq muddatli aktivlar, qayta baholash asoslari, gudvill BHMSda 20 yilgacha amortizatsiya qilinadi (2, 66-band), IAS 36 bo‘yicha esa har yili qadrsizlanishga tekshiriladi [6] – ikki xil hisob yuritish zaruratini keltirib chiqarishi mumkin [12].

Xulosa va takliflar

Tadqiqotda nomoddiy aktivlar hisobi 7-son BHMSning 2024-yilda tasdiqlangan tahriri va IAS 38, IAS 36 talablari asosida o‘rganildi. Milliy standart aktivni tan olishda identifikatsiya, huquqni tasdiqlovchi hujjat va qiymat chegarasi (bazaviy hisoblash miqdorining 50 baravari) kabi mezonlarni qo‘llashi, IAS 38 esa ehtimollik va ishonchli baholash mezonlariga tayanishi aniqlandi; farqlar ichki yaratilgan aktivlar, noaniq muddatli aktivlar, qayta baholash va qadrsizlanish bo‘yicha saqlanib qolmoqda.

Shartli hisob-kitobda 120 mln so‘mlik dasturiy ta’minot uchun yillik amortizatsiya 24 mln so‘m, oylik amortizatsiya 2 mln so‘m, 2 yil yakunida jamg‘arilgan amortizatsiya 48 mln so‘m va qoldiq qiymat 72 mln so‘m bo‘ldi; kamayuvchi qoldiq usulida esa shu paytda qoldiq qiymat 43,20 mln so‘mgacha tushdi. Demak, usul tanlovi aktivlar va foydani hisobot davrlari bo‘yicha turlicha taqsimlaydi va hisob siyosatida asoslanishi kerak. Nomoddiy aktivlarni to‘g‘ri tan olish, baholash, amortizatsiya qilish va hisobotda ishonchli aks ettirish korxona moliyaviy holatining haqqoniy ko‘rinishini, investor va kreditorlar ishonchini ta’minlaydi. Quyidagi takliflar beriladi:

Birinchidan, ichki nazoratni kuchaytirish. Har bir nomoddiy aktiv uchun inventar kartochkasi yuritilsin (huquqni tasdiqlovchi hujjat raqami va muddati, foydali xizmat muddati, amortizatsiya usuli, tugatish qiymati, mas’ul xodim). Inventarizatsiya kamida ikki yilda bir marta (2, 69-band) har yil oxirida foydali xizmat muddatini qayta ko‘rib chiqish bilan birlashtirilib, bitta dalolatnoma bilan rasmiylashtirilsin.

Ikkinchidan, qiymatni ishonchli baholash. Dasturiy ta’minot va litsenziyalar uchun boshlang‘ich qiymat kalkulyatsiya varaqasi joriy etilsin: 15-band xarajatlari alohida satrlarda, bank komissiyasi va konvertatsiya xarajatlari davr xarajati sifatida alohida ko‘rsatilsin. Ichki yaratilgan aktivlar uchun loyiha bo‘yicha xarajat va ishlangan vaqt hisobi yuritilsin; qayta baholash tanlansa, baholovchi hisobotidan foydalanilsin (2, 32-band).

Uchinchidan, xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish. Hisob siyosatida qadrsizlanish belgilari ro‘yxati (dasturiy ta’minot almashtirilgani, litsenziya bekor qilingani va h.k.) hamda yil oxirida qoplanadigan qiymatni baholash tartibi belgilansin; MHXSga o‘tgan tashkilotlarda BHMS–MHXS tafovutlari jadvali yuritilsin. Me’yoriy darajada esa [11, 12] dagi takliflar asosida qadrsizlanish tartibini 7-son BHMSga kiritish masalasi ko‘rib chiqilsin.

To‘rtinchidan, hisobni raqamlashtirish. Hisob dasturida nomoddiy aktivlar moduli sozlansin: amortizatsiya qabul qilingan oydan keyingi oyning 1-sanasidan avtomatik hisoblansin, usul va muddat aktiv kartochkasida saqlansin, yil oxirida muddatni qayta ko‘rib chiqish eslatmasi chiqsin; natijalar Excel shablonidagi formulalar bilan solishtirib tekshirilsin.

Beshinchidan, malakani oshirish. Buxgalterlar uchun 7-son BHMSning yangi tahriri, IAS 38 va IAS 36 bo‘yicha yiliga kamida bir marta amaliy mashg‘ulot o‘tkazilib, unda amortizatsiya hisob-kitobi va qadrsizlanish belgilari bo‘yicha misollar ishlansin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining 2016-yil 13-apreldagi O‘RQ-404-son “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri). – https://lex.uz/docs/-2931253.
2. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va moliya vazirining 2024-yil 14-iyundagi 134-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan 7-son BHMS “Nomoddiy aktivlar” (Adliya vazirligida 2024-yil 9-avgustda 3547-son bilan ro‘yxatga olingan; 17-band 2025-yil 30-yanvardagi 228-son buyruq bilan o‘zgartirilgan, ro‘yxat raqami 3607). – https://lex.uz/docs/-7058929.
3. 11-son BHMS “Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari bo‘yicha xarajatlar” (ro‘yxat raqami 3535, 2024-yil 25-iyul). – https://lex.uz/mact/-7036274.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son “Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. – https://lex.uz/docs/-4746047.
5. IFRS Foundation. IAS 38 Intangible Assets. – https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-38-intangible-assets/.
6. IFRS Foundation. IAS 36 Impairment of Assets. – https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/ias-36-impairment-of-assets/.

7. Lev B. Intangibles: Management, Measurement, and Reporting. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2001. 216 p. – https://www.brookings.edu/book/intangibles/.
8. Lev B., Zarowin P. The Boundaries of Financial Reporting and How to Extend Them // Journal of Accounting Research. 1999. Vol. 37, No. 2. P. 353–385. DOI: https://doi.org/10.2307/2491413.
9. Aboody D., Lev B. The Value Relevance of Intangibles: The Case of Software Capitalization // Journal of Accounting Research. 1998. Vol. 36 (Supplement). P. 161–191. DOI: https://doi.org/10.2307/2491312.
10. Stolowy H., Jeny-Cazavan A. International Accounting Disharmony: The Case of Intangibles // Accounting, Auditing & Accountability Journal. 2001. Vol. 14, No. 4. P. 477–496 (ishchi variant: https://people.hec.edu/stolowy/wp-content/uploads/sites/35/2019/01/international-accounting-disharmony.pdf).
11. Rozmatova U.Y. Xalqaro standartlar asosida nomoddiy aktivlar hisobini takomillashtirish // International Finance & Accounting. 2026. 2-son (aprel). ISSN 2181-1016. – https://interfinance.tsue.uz/wp-content/uploads/2026/05/12-Rozmatova-Umida.pdf.
12. Xudoyqulova D.D. Xalqaro standartlar asosida nomoddiy aktivlar buxgalteriya hisobini takomillashtirish // International Finance & Accounting. 2026. 3-son (iyun). ISSN 2181-1016. – https://interfinance.tsue.uz/wp-content/uploads/2026/06/20Xudoyqulova-Dilora.pdf.
13. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining 2025-yil 28-noyabrdagi 6-mb-son qaroriga 3-ilova: “Investitsiya faoliyati, bino va inshootlarni foydalanishga topshirish to‘g‘risidagi statistika hisoboti” shakli. – https://stat.uz/img/forms/2026/investitsiya/3-4-invest-asosiy_p23163.pdf.